

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Csukovits Enikő

Felelős szerkesztő:
Kulcsár Beáta

Szerkesztőség:
Bácsatyi Dániel, Bartha Ákos, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Kovács Janka, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Kiadó, szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E-mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
160. évfolyam (2026) 3. szám

Szerkesztőbizottság:

A. Sajti Enikő, Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, G. Etényi Nóra,
Hermann Róbert, Horn Ildikó, Klaniczay Gábor, Kövér György, Krász Lilla, Lévai Csaba,
Molnár Antal, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer M. János, Szakály Sándor,
Varga Zsuzsanna, Veszprémy László, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (Egyesült Királyság),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Marosi Zsófia

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu
ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNETI NYELVÉSZET ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

<i>Hoffmann István: Bevezető</i>	403
<i>Hoffmann István: Helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai rétegei</i>	405
<i>Rácz Anita: Helynévmintázatok történettudományi és régészeti kapcsolatai</i>	417
<i>Tóth Valéria: Anonymus és a történeti helynév-rekonstrukció</i>	433
<i>Póczos Rita: 11. századi írott források a helynév- és nyelvtörténeti vizsgálatokban</i>	445

TANULMÁNYOK

<i>Szilágyi Zsolt: Piacközponosodás Magyarországon 1720 és 1828 között</i>	453
<i>Buzgó Gábor: Aprózódó földek, gyarapodó gazdák. A birtokstruktúra átalakulása a bihari Nagylétán 1864 és 1910 között</i>	501
<i>Horváth Gergely Krisztián – Tompa László: A Grundherrschaft–Gutsherrschaft fogalompár recepciója a magyar társadalom- és gazdaságtörténetben a két világháború között</i>	541

KÖZLEMÉNY

<i>Mátyás Zoltán: Főváros és fürdőváros. Budapest szerepvállalása Szovátá idegenforgalmának fejlesztésében (1940–1944)</i>	565
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Lakatos Bálint (közreadja): Habsburg-diplomaták Magyarországon (1521–1526) I–II. (Csermelyi József)</i>	591
<i>Ament-Kovács Bence: Uradalom és plébánia. Helyi életvilágok a multietnikus Dél-Dunántúlon (1699–1767) (Gözszy Zoltán)</i>	594
<i>Gyimesi Emese: Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca (Bodrogi Ferenc Máté)</i>	597
<i>M. Lovas Krisztina: Márciusok Ferenc József Magyarországn. Egy 1848-as ünnep anatómiája (Cieger András)</i>	600

<i>Ujváry Gábor: Antiszemita zsidómentők? Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei (Hammerstein Judit)</i>	602
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	607

lehetetlenség lett volna keresztülvinni. A kormány végül azzal vágta át a gordiuszi csomót, hogy az áprilisi törvények szentesítésének napját (április 11.) iktatta törvénybe ünnepként. Lovas Krisztina ezt a döntést könyve terjedelmes összefoglalásában nemzetállami megfontolásokkal magyarázza: „A hatalom szándéka nyilvánvalóan arra irányult, hogy a soknemzetiségű országban legyen egy olyan ünnepnap, amely az ország minden lakójára kiterjed, a nemzetiségi hovatartozás figyelembevételével nélkül.” (321.) Ezzel az értékeléssel – kivételesen – nem értek egyet, véleményem szerint e megállapítás a szerző által felvonultatott adatokból sem következik. Április 11. kiválasztása sokkal inkább tűnik kényszer szülte hirtelen ötletnek, semmint tudatosan eltervezett államépítő akciónak, amellyel a nem magyar ajkú etnikai közösségeket is meg kívánták szólítani. A szerzőnek épp azt sikerült kinyomoznia, hogy egy hónappal az ötvenedik évforduló előtt még maga a kormányzat sem tudta pontosan, mikor került sor az áprilisi törvények szentesítésére, az ötlet pedig nem is a miniszterelnöktől, hanem gyaníthatóan Tisza Kálmántól eredt.

A kötet utolsó fejezetéből pedig az derül ki, hogy az áprilisi dátum eleve alkalmatlan volt arra, hogy közösségi ünnepé váljon. Az iskolákban, templomokban és a hivatalokban kötelezően megemlékeztek róla, de a társadalom zöméből nem váltott ki érzelmi azonosulást, így nem volt képes kiszorítani március 15. tiszteletét, melynek ünneplése felett szemet hunyt az államhatalom. Tehát míg április 11. törvénybe iktatásával a kormányzat el akarta vonni a figyelmet március idusáról, ezáltal tompítva az 1848-as ünnepek élett, sok helyen – paradox módon – megkettőződtek a megemlékezések, ami tovább mélyítette 1848 mítoszát a közösségi tudatban.

A gördülékeny stílusú kötet életrajzi függelékkel zárul, amely az ünnepi eseményekben és 1848 kultuszának alakításában fontosabb szerepet játszott személyek életútjáról ad rövid áttekintést.

Cieger András

Ujváry Gábor

ANTISZEMITA ZSIDÓMENTŐK?

Hóman Bálint, Zsindely Ferenc, Makkai János, Mester Miklós
és Kemény Gábor 1944-es szerepének előzményei
(VERITAS Füzetek 14.)

VERITAS – Magyar Napló, Bp. 2024. 166 oldal

Antiszemitizmus és zsidómentés – első látásra meglehetősen provokatív fogalomtársításról van szó. Ujváry Gábor történész épp e két összeférhetetlennek tűnő jelenség sajátos összekapcsolódására világít rá legújabb kötetében, amelynek címében aligha szerepel véletlenül kérdőjel: *Antiszemita zsidómentők?* A tanulmány öt olyan, 1944-ben fontos szerepet betöltő magyar közéleti figura életpályáját vizsgálja fel – anélkül, hogy mentegetni akarná őket –, akik nyíltan antiszemita nézeteket képviseltek, majd a német megszállás, a vészkorszak idején megrettenve a következményektől, legalábbis részlegesen revideálták zsidóellenes álláspontjukat, sőt zsidók megmentésében is szerepet vállaltak. Az öt személy – a tudós-politikus Hóman Bálint (1885–1951); a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere, Zsindely Ferenc (1891–1963); Makkai János (1905–1994) újságíró, politikus; Mester Miklós (1906–1989), a Sztójay- és a Lakatos-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára és végül Kemény Gábor

(1910–1946) nyilas politikus, a Szálasi-kormány külügyminisztere – sorsának a szerző külön-külön fejezetet szentel. Ez adja a kötet gerincét.

Az őt, különböző társadalmi körökből érkező politikus fordulatokban gazdag sorsa valóban alkalmasnak tűnik annak demonstrálására, hogy a történelmi események leegyszerűsítő láttatása, a szereplők egysíkú megítélése nem segíti a múlt mélyebb megértését és árnyalt értelmezését. A német megszállás ellen fellépők és a nyilasterrore idején zsidókat mentők hátterét közelebbről megvizsgálva a legkülönbözőbb ideológiai, szociológiai, pártbeli kötődésekkel, az életpályák egészét tekintve pedig a legváratlanabb cikcakkokkal, pálfordulásokkal találkozhatunk. Az őt közéleti figura nemcsak lelkes antiszemita volt, de tevőlegesen is részt vettek a túlzottnak tartott zsidó befolyás visszaszorításában, a „zsidókérdés” megoldásában, sőt elégedetlenségüket fejezték ki a zsidótörvények lassú és következetlen végrehajtása miatt. Hóman például szerepet vállalt az első két zsidótörvény kidolgozásában, a kultuszárca vezetőjeként pedig számos súlyosan kirekesztő intézkedést kezdeményezett, illetve rendelt el. A „zsidókérdés” megoldását ugyanakkor a törvényesség keretein belül, erőszakos, radikális jogfosztás nélkül képzelte el. 1944 augusztusában ő is megkapta az auschwitzi jegyzőkönyvet, ám az abban foglaltaknak nem adott hitelt, Németország elleni propagandának tekintette azokat. Tény ugyanakkor, hogy mentesítések beszerzésével számos, zsidónak minősített értelmiségi és ezek zsidónak minősített házastársai életét megmentette.

A fentiekre tekintettel okkal vetődik fel a kérdés az olvasóban, hogy mennyiben állja meg a helyét az érintett személyek önfelmentő argumentálása, miszerint német nyomásra cselekedtek, a szelet akarták kifogni a szélsőjobb vitorlájából, el akarták kerülni a német megszállást, mindvégig a „törvényességet” tartották szem előtt, a kirekesztő törvények bevezetésével pedig voltaképpen a zsidókat is védelmezték. Zsindely visszaemlékezése szerint 1945 júliusától az aktuális politikai széljáráshoz igazodva még a legvadabb jobboldaliak és antiszemiták is elkezdtek hangoztatni, hogy mindig is baloldaliak és zsidóbarátok voltak.

Hajlamosak vagyunk arra – gyakran történészként is –, hogy a múltat a következmények felől próbáljuk visszafejteni és értelmezni, ami a holokausz ismeretében ráadásul morálisan aligha kerülhető meg. A zsidósággal szembeni népiirtás megtörténte ugyanis olyan súllyal nehezedik az utókorra, hogy az óhatatlanul más megvilágításba helyezi a két világháború közötti magyar antiszemita diskurzust, illetve a zsidóellenes rendelkezéseket is. A kötetet olvasva számos kérdés fogalmazódhat meg bennünk: lehet-e különbséget tenni – és ha igen, miként? – antiszemitizmus és antiszemitizmus között a holokausz nézőpontjából? Hogyan értelmezhető a szelektív vagy az úri antiszemitizmus fogalma? A törvényekkel elősegített jogfosztás vajon kevésbé számít-e jogfosztásnak? Annak ténye pedig, hogy a kötet főszereplői az utolsó pillanatban megijedtek a következményektől, sőt – ki-ki a maga módján – a zsidók megmentésében is igyekeztek részt vállalni, felmenti-e őket annak felelőssége alól, hogy az antiszemita diskurzusban való részvételükkel, a zsidótörvények előkészítésével és támogatásával hozzájárultak egy olyan mentális miliő kialakulásához, amely magától értetődővé tette a kirekesztést és a jogfosztást, az empátia és a szolidaritás hiányának kultúráját, valamint annak gyakorlatát, hogy a zsidók által betöltött állások jogszerűen elfoglalhatók, és a zsidó lakások, vagyontárgyak eltulajdoníthatók. Megágazva ezzel annak is, hogy a magyar társadalom döntő többsége passzivitással, közönyösen szemlélte a magyarországi zsidóság összegyűjtését, kifosztását, majd deportálását. A zsidótörvények végrehajtásában szerzett praxis pedig az államigazgatást és a csendőrséget olyan rutinnal és hatékonysággal ruházta fel, aminek eredményeként rekordgyorsasággal, érdemi ellenállás nélkül szolgáltatott ki majd félmillió magyar állampolgárt Németországnak, a halálba küldve őket ezzel. Ezt a felelősséget az sem halványítja el, hogy evidenciának tekinthetjük: a magyar zsidóság kiirtására, a holokauszra a német megszállás nélkül valóban nem került volna sor.

Hóman Bálint a 20. századi magyar történelem egyik legellentmondásosabb alakja. Történészként értékes, ma is referenciának számító műveket hagyott hátra, a kultusztárca vezetőjeként pedig az oktatási rendszer reformjával szerzett érdemeket. Székesfehérvár országgyűlési képviselőjeként vitathatatlanul sokat tett a város gazdasági és kulturális felvirágoztatásáért. Ugyanakkor tény, hogy az 1944-es kiugrási kísérlet kudarcát, majd Szálasi hatalomra kerülését követően is a parlament tagja maradt. A Hóman megítélése körüli viták máig sem csitulnak el, ami azt a dilemmát is érzékelteti, hogy mennyiben különíthető el az alkotói, tudományos életpálya a közéleti, politikai szerepvállalástól, illetve ki lehet-e tüntetni valakit helyi politikai, közéleti érdemeiért úgy, hogy közben figyelmen kívül hagyjuk pályájának árnyékos, kifejezetten elítélendő oldalát.

Fontos a kötet abból a szempontból is, hogy rávilágít a zsidómentés fogalmának összetettségére. Itt indokoltnak tartom megjegyezni, hogy a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet a Világ Igaza címet olyan nem zsidó személyeknek adományozza, akik a vészidőszak legsötétebb pillanataiban életük kockáztatásával zsidó honfitársaik segítségére siettek és bújtatták őket. Ilyen elismerésben csak azok részesülhetnek, akiknek az előétele sem vitatott, legalábbis abban az értelemben, hogy nem vettek részt korábban semmiféle zsidóellenes akcióban vagy diskurzusban. A gyermekeket mentő evangélikus lelkész, Sztrehlo Gábor és a nyilasok által meggyilkolt Salkaházi Sára szerzetesnő között nemcsak „makulátlanok”, hanem antiszemiták, sőt nemzetiszocialisták és nyilasok is akadnak. Az életutak, elköteleződések, morális pálfordulások váratlan bonyolultságát illusztrálja, hogy a kommunista Apró Antalék intézték el, hogy a világháborút követően Zsindely Ferenc – Hómannal ellentétben – ne kerüljön népbíróság elé, sőt nyugdíjat szereztek neki, majd halála után özvegyét lakáshoz juttatták. Ennek oka abban keresendő, hogy Zsindelyné Tüdös Klára a Református Nőszövetség elnökeként férje aktív támogatásával a nyilas uralom idején nemcsak zsidókat, de kommunista funkcionáriusokat is bújtatott, így Apró Antalné és kislát is Zsindelyék fogadták be saját otthonukba. Hasonlóképpen meglepő, hogy Szálasi egyik leghűségesebb híve és bizalmasa, Kemény Gábor a Szálasi-kormány külügyminisztereként feleségével zsidók ezreit mentette meg a budapesti „kis” és „nagy gettó” felállításával, illetve számos budapesti épület védetté nyilvánításával.

A recenzius szerint nehéz ugyanakkor egzakt választ adni arra a kérdésre, hogy milyen motivációk álltak a szóban forgó antiszemiták zsidóellenes nézeteinek felülvizsgálata mögött, mi késztette végül őket a zsidómentésre, mennyiben játszottak ebben meghatározó szerepet a belső, morális megfontolások, illetve a külső tényezők, a félelem az esetleges felelősségre vonástól. A háborús erőviszonyok átrendeződése, Németország várható veresége, a német megszállás tapasztalata, a zsidók erőszakos összegyűjtése, majd a deportálásokat kísérő brutális bánásmód egyaránt elbizonytalaníthatták őket.

Ujváry rámutat arra is, hogy az úgynevezett „örségváltás” igénye a kötet mind az öt főszereplőjénél – kisebb-nagyobb hangsúllyal – összekapcsolódott a társadalmi reform szükségességének felismerésével. Ez leginkább az eredendően radikálisan antiszemita Makkai János írásában és megnyilvánulásaiban érhető tetten, aki a Darányi-kormány idején a zsidósággal foglalkozó parlamenti bizottság létrehozója, az első zsidótörvény kezdeményezője, valamint a második zsidótörvény szellemi atyja és parlamenti előadója volt. Makkai 1938-ban azt az álláspontot hangoztatta, hogy a „zsidókérdés” rendezése nem fogja megoldani a magyar társadalom nagy „strukturális betegségét”, a 3–4 millió agrárproletár kiszolgáltatott helyzetét. Elodázhatatlannak tartotta a polgári, illetve a magyar középosztály megreformálását is.

A társadalmi reform szükségességét vallotta az 1944. április 30-tól a nyilas hatalomátvételig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkáraként tevékenykedő Mester Miklós is. Bár a zsidókat asszimilálhatatlannak ítélte, a zsidótörvényeket csak részlegesen tar-

totta alkalmasnak a magyar társadalmi bajok kezelésére. Emellett azt is hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmusnak is voltak haszonélvezői és parazitái, ami szerinte maguknál a zsidóknál is károsabb jelenségnek bizonyult. Zsindely Ferenc hasonló álláspontra helyezkedett: ő is elengedhetetlennek tartotta a magyar politikai elit erkölcsi megújulását. A szerző nem említi, mégis ide kapcsolható Szabó Dezső, majd a Márciusi Frontba tömörülő népi írók is, akik ezt a gondolatot jóval élesebben fogalmazták meg, hangsúlyozva, hogy az úgynevezett zsidókérdés voltaképpen annak elfedésére szolgál, hogy a magyar politikai elit elmulasztotta a társadalmi reformot, elsődlegesen az érdemi földosztást, amelynek eredményeként a parasztság beemelhetővé vált volna a nemzetbe. Szerintük a fő választóvonal nem a zsidó és a nem zsidó, hanem az úr és a paraszt között húzódott meg.

A kötet végül arra az összefüggésre is felhívja a figyelmet, hogy a cionista vezetők és egyes antiszemiták, szélsőjobboldali politikusok érvrendszere erősítette egymást. Ezt a kapcsolódást szemlélteti Makkai János és a Zsidó Munkaközösség vezetője, a radikális cionista Szilágyi Dénes kapcsolata. Mindketten úgy látták, hogy a zsidóság asszimilációja kudarcot vallott, és a jövőben sem lesz megvalósítható, így a magyar–zsidó együttélésnek véget kell vetni. A megoldást a zsidóság kivándorlásában, a zsidó haza megteremtésében látták. Hasonló következtetésre jutott Mester Miklós is. Bár Mester a zsidók megkülönböztetésének és a jogkorlátozások lelkes híve volt, az 1944 tavaszi események hatására a zsidók védelmére kelt: a júniusi minisztertanácsi üléseken felszólalt a deportálások ellen, és a kormányzói mentesítési jog megszerzésével 1944. október 15-ig több ezer ember túléléséhez járult hozzá.

A szerzőre jellemző nagy alaposággal megírt kötet a gazdag forrásanyag és a bőséges jegyzet-apparátus ellenére is olvasmányos. Olyan, a korszak iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség figyelmébe is bátran ajánlható munka, amely egy sajátosan összetett, vitára sarkalló probléma megvilágításán keresztül enged bepillantást a magyar történelem egy rendkívül tragikus korszakába. A tanulmány további erénye, hogy ezt élettörténetekbe, személyes életsorsokba ágyazva teszi, miközben számos gondolatébresztő összefüggésre is rávilágít.

Hammerstein Judit